

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.01+323.2

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА: ЧИННИКИ ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ РОЗВИТКУ?

Олена Бородій

*Інститут філософії і соціології Польської академії наук,
вул. Новий світ, 72, м. Варшава, 00330 Польща,
e-mail: oborodiy@yahoo.com*

Проаналізовано проблему взаємодії громадянського суспільства і держави в теоретичному, історичному і соціально-політичному аспектах. Увагу зосереджено на інституційних передумовах розмежування громадянського і політичного суспільств та пов'язаних із цим особливостях демократичного врядування в умовах суспільної і державної трансформації.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, розвинута демократія, квазі-демократія, суспільна трансформація, “держава-мінімум”, мінархізм.

Вступ. У сучасних теоретичних розвідках розглянуто кілька варіантів взаємодії громадянського суспільства з державою: його функціонування поряд із державою та політичною сферою (чи навіть ототожнення з ними); розвиток громадянського суспільства цілковито автономно щодо держави. Перший варіант пов'язують із формуванням “квазі-демократії”, другий асоціюється з “розвиненою демократією”.

Важливо проаналізувати принципи розмежування компетенції громадянського суспільства та держави й водночас, спираючись на відомі концепції громадянського суспільства, з'ясувати, що відбувається з громадянським суспільством у разі його поглинання з боку політичного простору держави або ототожнення з ним.

Огляд основних досліджень. В українській та західній науковій літературі процес розвитку громадянського суспільства вивчають здебільшого крізь призму його взаємодії з державою і політичним простором. Найґрунтовніше розвиток поняття громадянського суспільства у класичних і некласичних теоріях висвітлено в монографії А. Карася [2]. Еволюційні аспекти становлення і розвитку громадянського суспільства в різні епохи і в різних країнах проаналізувала І. Кресіна [10], зокрема проблему існування демократичної держави та її вплив на розвиток громадянського суспільства. Взаємозалежність і взаємодію громадянського суспільства та влади (а отже – й держави) розглядає М. Бойчук [1], обґрунтовуючи роль влади як інструмента успішної самоорганізації суспільства. Аналогічні проблеми й підходи розглянуто в класичних теоріях Т. Гобса, Дж. Лока, Г. Гегеля, А. де Токвіля та інших. Інше трактування компетенції громадянського суспільства та держави подано, зокрема, у працях І. Канта, Т. Пейна, Ф. Гаска, Е. Гелнера, А. Селігмана. Демократію і громадянське суспільство досліджували А. де Токвіль, Ю. Габермас,

Дж. Пельчинський, Дж. Кін, Р. Патнем, Е. Арато, Дж. Коген та ін. Серед українських учених відносини між громадянським суспільством і державою або політичною сферою саме в аспекті інституалізації демократичних норм та цінностей вивчали В. Бебик, М. Бойчук, В. Горбатенко, С. Грабовський, А. Колодій, В. Лісовий, М. Панов, С. Рябов та інші.

Формулювання завдання. Мета статті – розглянути наявні теоретичні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави та з'ясувати їх практичний демократичний потенціал. Проаналізувати, яким є розвиток громадянського суспільства в умовах тісної взаємодії з державою, а яким – в умовах автономного щодо держави функціонування.

Для реалізації мети потрібно розв'язати кілька завдань. Перше завдання – розкрити суть громадянського суспільства, а також роль держави в процесі взаємодії з громадянським суспільством. Друге завдання – проаналізувати типові моделі взаємозв'язку “громадянське суспільство – держава”, зокрема, з'ясувати особливості впливу державної влади на громадянське суспільство і визначити, за яких умов такий вплив може бути позитивним або негативним. Також необхідно окреслити змістові межі автономії громадянського суспільства щодо держави в контексті її демократичного устрою.

Виклад основного матеріалу. До середини XVIII ст. європейські політичні мислителі вживали термін “громадянське суспільство”, щоб описати тип політичного об'єднання, члени якого дотримуються законів, забезпечуючи в такий спосіб порядок та ефективне врядування. Риторичу про громадянське суспільство безпосередньо пов'язували з критичним ставленням до політичної деспотії. Наш сучасник англійський учений Дж. Кін звертає увагу на те, що поняття громадянського суспільства сформувало частину давньої європейської традиції з ідеєю *societas civilis* Цицерона та класичної політичної філософії Аристотеля, який трактував громадянське суспільство [*koīnōnia politiké*] як *polis*, основу якого становить вільна людина – громадянин. Згідно з цією теоретичною тенденцією, громадянське суспільство має спільні риси з державою [7]. Дж. Кін пише також про взаємопов'язаність понять “громадянське суспільство” і “держава” в далекому минулому: бути членом громадянського суспільства означало бути членом держави. Наприклад, у теорії Т. Гобса поняття громадянина доповнює поняття людини-підданої, й обоє належать до політичної реальності. Проте саме Т. Гобс додав новітніх ознак концепції громадянського суспільства, аргументувавши потребу створювати в межах монархічної держави громадянський простір відносин, джерело якого – індивідуальний розум та продуковані спільно закони. Кожне покоління мислителів розвиває теорію громадянського суспільства в напрямі виокремлення його реальності спершу з державного простору, а потім – і з політичного.

У другій половині XVIII ст. виникає кілька концептуальних спрямувань у витлумаченні суті громадянського суспільства, що його тепер усвідомлюють як реальність полісемантичну і контрверсійну. Поняття громадянського суспільства та держави, традиційно пов'язані раціональною концепцією *societas civilis*, сприймають як різні за джерелами походження. У XVIII ст. формується кілька концептуально відмінних підходів до громадянського суспільства щодо його кореляції з державою і політичними режимами. Значного резонансу набуває теорія шотландського просвітника А. Фергюсона, книжку якого перекладено кількома європейськими

мовами. Учений обґрунтовував етичний зміст громадянського суспільства, асоціюючи його з громадянськими відносинами між людьми, які виникають унаслідок позитивного впливу комерції, що, зі свого боку, вступає у конфлікт із деспотичною державною владою. Пафос концепції А. Фергюсона спрямовано на те, щоб продемонструвати несумісність громадянського суспільства та імперського політичного режиму. У цьому аспекті в нього вже були попередники – Дж. Лок та Ш. Монтеск'є, які розглядали в потенціалі майбутнього громадянського суспільства можливість поділу деспотичної влади на різні гілки задля фактичного передавання державної влади з рук монарха-деспота в руки народу. Тенденцію демократизації державного врядування засобами поширення громадянського стану розвивало чимало інших філософів-просвітників. Найрадикальнішу позицію висловив Томас Пейн, який у книзі “Права людини” задекларував передання повноти влади громадянському суспільству і в його особі народу, називаючи державу деспотичним і авторитарним лихом, що чинить насильство над свободою і правами людини. Згідно з його концепцією, громадянське суспільство покликане знищити деспотичну владу, перетворивши державу на національну республіку з легітимним народним суверенітетом задля забезпечення рівності і свободи громадян.

Дещо інший наголос – у теорії німецького мислителя Г. Гегеля. Він пропонує підпорядковувати громадянське суспільство державі, але державі національній, яка також виникає за участю громадянського суспільства й організовує його на рівні народної раціональної активності. Зазначимо, що в сучасній політичній філософії концепцію Гегеля вважають не лише статичною, а й такою, що, серед інших, була біля витоків тоталітаризму ХХ століття.

Протилежна тенденція – у теорії А. де Токвіля, який спирався на американські емпіричні спостереження і дійшов висновку про пріоритетне значення громадянського суспільства для демократичного врядування, яке, зі свого боку, є чинником гарантування суспільної рівності та свободи людини і сприяє економічному процвітання суспільства. Демократична держава, згідно з концепцією Токвіля, зберігає статус необхідного чинника в підтримці існування громадянського суспільства, гарантуючи громадянські права і національний розвиток [14].

Отже, у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. постали дещо відмінні теорії відносин громадянського суспільства з державою, однак усім їм притаманне поєднання перспектив громадянського суспільства з демократизацією державної влади.

Після марксистського несприйняття громадянського суспільства через отождолення його з буржуазним (яке, на переконання Маркса, потрібно знищити разом із приватною власністю) та приходом до влади у значній частині світу марксистів-комуністів дискусії про громадянське суспільство затихли і до них потроху поверталися аж у 60-х роках минулого століття. Натомість некомуністична частина західного світу розвивалася в напрямі проголошення громадянських прав і формування демократичної державної влади – під тиском становлення громадянського суспільства.

На думку Ю. Габермаса, “громадянське суспільство – це суспільна сфера, яка є посередником між суспільством та державою, в якій суспільство є носієм громадської думки” [10, с. 83].

Е. Гелнер, розглядаючи проблему добре зорганізованого суспільства (йдеться про громадянське суспільство), підкреслює: “Якщо говорити мовою юристів,

“громадянство” (“citoyenneté”, “citizenship”) впродовж тривалого часу означало лише належність до держави або народу” [12, с. 164]. Пізніше поняття “громадянство”, акцентує Гелнер, набуло ширшого значення, а саме: громадянин держави, який має конкретні права. Гелнер пропонує таке визначення: “громадянське суспільство – самоорганізована громада сильних і автономних груп, яка тримає державу в рівновазі” або, інакше, “громадянське суспільство – сукупність установ та асоціацій, які настільки сильні, що можуть запобігти деспотизмові” [12, с. 17].

Зі свого боку, Р. Патнем вважає, що “у громадянському суспільстві громадяни співпрацюють між собою на рівних принципах, а не як патрон і клієнт, а також не як керівники і підлегли (...). Що ближчою є політика до ідеалу політичної рівності, а громадяни дотримуються норм взаємності та інтегруються у справи самоврядування, то більше співтовариство заслуговує на титул громадянського суспільства” [13, с. 133].

Дж. Кін наголошує на тому, що “громадянське суспільство – комплексне і динамічне об’єднання під протекцією неурядових організацій, які у своїй діяльності не вдаються до насилля, а дотримуються принципів самоорганізації та самодостатності, постійно конфліктуючи з державою” [11, с. 37]. Також Дж. Кін зазначає, що громадянське суспільство і державні установи мають функціонувати відносно незалежно, як два основні партнери, але водночас вони взаємодоповнюють один одного в умовах демократичного суспільного ладу [7, с. 34]. Серед українських досліджень суті громадянського суспільства доцільно виокремити концепцію, яку в низці публікацій опрацювали вчені кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом професора А. Карася. Йдеться про обґрунтування дискурсивно-етичної природи громадянського суспільства, що зумовлена деякими семантичними і символічними артефактами та подіями у настроях і поведінці індивідів та суспільних груп і зафіксована мірою громадянського поступу і соціального капіталу [3, с. 24–26].

Враховуючи різні теоретичні підходи, розглянемо відмінності у взаємодії громадянського суспільства та держави.

Згідно з концепцією Т. Гобса, “завдяки державній владі, а також спокою та порядку, докорінно змінюються обставини і виникають умови для появи суспільства вищого рівня (тобто громадянського суспільства. – Авт.)” [4, с. 122]. Філософ вважав, що лише держава може гарантувати мир, безпеку, багатство, а також дотримання законів, бо тільки влада має достатню силу, щоб захистити людей від несправедливості, яка є природним явищем у суспільстві. Але навіть такого порядку можна досягнути хіба що внаслідок укладення т. зв. *суспільної угоди*, тобто добровільної згоди людей, які висловили бажання, щоб їм гарантували відчуття безпеки; державна влада перебуває під впливом цих осіб і діє в їхніх інтересах, реалізуючи відповідну політику [4, с. 43].

Сформулюємо деякі міркування про гальмівний аспект розвитку громадянського суспільства. У концепції Гобса він виникає саме через перебільшення необхідності існування сильної держави, як єдиного джерела добра й суспільного спокою. Натомість щодо існування т. зв. громади та суспільної угоди, логічним є висновок про потребу відповідного суспільного контролю за державою та народної волі доповнити “кермо влади” над підданими законодавчою ініціативою громадян, які представлятимуть народ.

Простеживши окреслену тенденцію в політичній філософії за два останні століття, доходимо висновку: якщо зосередити увагу лише на розбудові сильної держави, виникають передумови для формування т. зв. “квазі-демократії” (така модель розвитку держави з’являється, зокрема, під час суспільної трансформації); у перспективі такий підхід закладає гальмівні процеси в розвитку громадянського суспільства і демократії. І навпаки, за умови посилення громадянських ініціатив, рухів і структурування громадянського суспільства формується тенденція, яка може привести до демократичного напрямку розвитку, а саме – до моделі розвиненої демократії.

У працях деяких українських науковців сформульовано чітку позицію про необхідність участі держави в процесі формування та ефективного розвитку громадянського суспільства. Ідеться, зокрема, про потребу підтримки громадянського суспільства засобами влади. Сьогодні в українському науковому колі висловлюють занепокоєння низьким рівнем сприяння влади процесам формування громадянського суспільства. М. Бойчук зазначає, що “держава у цьому випадку розглядається як форма організації суспільного буття за допомогою законів [1, с. 24]”, проте “аморфність механізму формування громадянського суспільства за допомогою влади є на даний момент найуразливішим місцем у житті молоді і незалежної країни” [1, с. 29]. І. Кресіна теж вважає, що ключову роль у системі громадянського суспільства мають відігравати державні структури. Дослідниця підкреслює, що в умовах суспільної трансформації виявляється чіткий взаємозв’язок між типом політичного режиму та ступенем розвитку інститутів громадянського суспільства, а за умов олігархічної влади громадянське суспільство загалом вилучено зі сфери державної підтримки, влада всіляко його маргіналізує і позбавляє таким чином будь-яких можливостей впливу на державну владу [8]. Отже, як впливає з попередніх тверджень, участь національної держави у формуванні громадянського суспільства – вагомий чинник трансформації тоталітарної влади в демократичну. Історичний досвід засвідчує, що трансформація деспотичного чи тоталітарного суспільства у демократичне відбувалася на основі розвитку громадянських ініціатив, які формували відповідну публічну сферу. Водночас важко погодитися з тим, що домінування держави відповідатиме завданням демократичної трансформації суспільства.

Один із головних висновків про конструктивний потенціал громадянського суспільства в обмеженні державного контролю над приватною ініціативою людини – те, що громадянське суспільство поєднується з публічною сферою активності населення, яке завдяки критичному дискурсу щодо відповідальності влади створює передумови демократичної процедури. Саме теоретики громадянського поступу, як основоположної тенденції суспільного розвитку, обґрунтували залежність гуманістичних перспектив людства від трансформації деспотичного, монархічного або імперського політичних режимів. Усвідомлення національних перетворень у політичній філософії модерності відбувається в контексті визнання перспектив громадянського суспільства і демократичного розвитку. Ще у XIX ст. А. де Токвіль стверджував, що “якби люди усвідомлювали справжні власні інтереси, то розуміли б необхідність підпорядкування спільним зобов’язанням, які накладає на них суспільство задля досягнення спільного блага. Незалежне об’єднання громадян могло б замінити індивідуальну владу аристократів, а держава знайшла б захист від тиранії та свавілля” [9, с. 211].

Аналіз громадянського суспільства як чинника демократичного розвитку політичного режиму тісно пов'язаний зі статусом приватної власності та участю державної влади в її правовому гарантуванні. Відповідно до концепцій ліберальної, республіканської і деліберативної моделей співпраці громадянського суспільства з державою, статус приватної власності залежить не лише від поняття природного права, а й від обґрунтування його меж з огляду на культурні традиції конкретного державного утворення. Саме в цьому аспекті можна говорити про ймовірність ініціювання функцій, які здатна виконувати держава, беручи на себе зобов'язання посередника й гаранта ринкових відносин та угод.

Прихильники ліберальної доктрини відносин держави і громадянського суспільства, зокрема Ф. Гаєк, Л. Рід, Д. Роулз, М. Ньютон, вважають, що саме ринкові угоди, які базуються на визнанні стихійної креативності індивідуального життя, можуть бути ефективним інструментом розвитку окремої особи в аспекті поглиблення її приватної й публічної свободи. Натомість суспільно-політична доктрина під назвою "мінархізм" (синоніми мінархізму – поняття мінімального етатизму або мінімального державного апарату) передбачає організацію суспільства, у якому функція держави із захисту прав громадян – основна і базова. Прибічники мінархістів зазвичай висловлюються за державне забезпечення лише судової системи, поліції та армії. Склад урядового апарату та його вплив на вільне суспільство мають бути мінімальними й полягати лише в захисті свободи та права власності кожного громадянина.

На думку Ф. Гаєка, найпідступніший ворог громадянського суспільства та свободи його індивідів – примус і насильство [11]. Підступність насильства з боку державної влади зокрема в тому, що своє право на насильство влада подає як легітимне право контролювати поведінку особи задля уникнення більшого зла. У цій ситуації людина змушена відмовитися від своїх бажань, щоб відповідати вимогам інших. Ф. Гаєк переконливо доводить природу державного примусу як соціального зла, оскільки він (примус) із політичних міркувань позбавляє особу можливості мислити й оцінювати реальність самостійно.

Потрібно розуміти, що надмірний контроль з боку держави (а саме – нав'язування волі окремої групи громадян (влади) решті суспільству) є примусом, а отже – суперечить демократичному розвитку суспільства й держави і гальмує розвиток громадянського суспільства та індивідуальних соціальних і громадських ініціатив.

Висновки. Проаналізувавши теоретичні підходи щодо взаємодії громадянського суспільства і держави та врахувавши їх практичну реалізацію, доходимо таких висновків. По-перше, класичне визначення громадянського суспільства стосується історичної доби трансформації монархічної політичної реальності у демократичну форму врядування, яка стала відповіддю на соціальний виклик рівності і свободи людини. По-друге, демократичну форму врядування забезпечує становлення громадянського суспільства, яке закладає стійку основу легітимації національної державної влади. По-третє, у процесі демократичних змін дійсність громадянського суспільства диференціюється від дійсності політичної й утворює відносно самостійну сферу суспільного життя, в основі якого – добровільна індивідуальна ініціатива.

У суспільстві перехідного періоду, до якого належить Україна, рецидиви тоталітаризму можна подолати завдяки розвитку громадянського суспільства, яке приходить не ззовні, а є еволюцією попередньо набутого громадянського поступу. Якщо ж громадянське суспільство не стане стійкою основою соціальних змін, то політична сфера неминуче перебуватиме під впливом рецидивів авторитаризму і політичного контролю над приватною сферою індивідуального життя. Тобто політичний простір державного життя мінімально залучатиме громадянство й тяжітиме до контролю над громадянським суспільством.

Спільна ознака сучасних концептуальних критеріїв визначення суті громадянського суспільства – визнання його генеративної креативності щодо державної влади і пріоритету в забезпеченні прав людини, а отже – створенні умов для демократичного політичного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бойчук М.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. К.: “Атлант ЮЕМСІ”, 2007.
2. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Київ-Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
3. *Карась А.* Громадянське суспільство: особливості його теоретичного усвідомлення і дискурсивно-етичного здійснення. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005.
4. *Гоббс Т.* Сочинения. М.: Мысль, 1991.
5. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 1999.
6. Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: тези наукової конференції. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
7. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. К.: К.І.С., 2000.
8. *Кресіна І.* Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. К.: Наш час, 2007.
9. *Токвіль А. де.* Демократія в Америке. М.: Изд. группа “Прогресс”, “Литера”, 1994.
10. *Habermas J.* Between Facts & Norms. Polity Press, 1997.
11. *Hayek F.* The Constitution of Liberty. London, 1960.
12. *Gellner E.* Narody i Nacjonalizm. Warszawa.: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
13. *Putnam R.* Demokracja w działaniu. Fundacja im. S. Batorego, 1995.

**A CIVIL SOCIETY AND STATE:
FACTORS OF OPPOSITION OR DEVELOPMENT?**

Olena Borodiy

*Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk,
Nowy Swiat, Str., 72, Warsaw, 00-330, Poland,
e-mail: oborodiy@yahoo.com*

The problem of relationship of civil society with the state within its theoretical, historical, social and political aspects was analyzed. The attention was paid to the institutional pre-conditions of both civil and political societies differentiation as well as to features of democratic governance in the terms of social and state transformation.

Key words: a civil society, state, developed democracy, quasi democracy, social transformation, "state-minimum", minarchism.

**ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И ГОСУДАРСТВО:
ФАКТОРЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ИЛИ РАЗВИТИЯ?**

Елена Бородий

*Институт философии и социологии Польской Академии наук,
ул. Новый Свет, 72, г. Варшава, 00-330, Польша,
e-mail: oborodiy@yahoo.com*

В статье проанализирована проблема взаимодействия гражданского общества и государства в их теоретическом, историческом и социально-политическом аспектах. Внимание сконцентрировано на институциональных предпосылках разграничения гражданского и политического общества и связанными с этим особенностями демократического обустройства в условиях общественной и государственной трансформации.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, развитая демократия, квази-демократия, общественная трансформация, «государство-минимум», минархизм.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2009

Прийнята до друку 28.03.2010